

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Խ Ա Լ Դ Բ Ա Ռ Ե Ր

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԷՋ

Շարունակութիւն Փետրուարի քիւնց.

Հարցը պարզել կարենալու համար յառաջ պէտք է բերել պատկանեալ երեք տողերն.

Տող 21. —

..... ú-i u-ni a-sha-a-zi-e
(թրգմթ.) Մարտակառքեր, զինուորական
պահեստի

Տող 22. —

Ái-ni-e shi-u-bi Áu-u-ra-di-na-a
զաւակէք զբերիվարեցի զօրքեր

Տող 23. —

ma-a-si-ni e-i-a-ni a-sha-a-zi-e-....she
սպայք անոնց զաւակներ(?)...(')

Նորագոյն ընթերցողներէն Ֆրիդրիխ⁽³⁾ ակնարկած է այդ բառին անուղղակի կերպով: Նա կը քննէ ash-te (աշ-տէ) ածանցը Մենսանիտովի վարկածին ի հաստատութիւն եւ կը գրէ հետեւեալը. «Սակայն չկան ուրիշ օրինակներ այդ ածանցին, մի երկրորդը (վերոյիշեալ Մենուայի 21րդ տողը) չըմպատուած է բոլորովին անծանօթ բառերով եւ ուրեմն չի թոյլատրեր ապացուցանելու զայն որպէս նպատակական ածանց: Այդով Ֆրիդրիխ ըսել կ'ուզէ նաեւ որ աւագիի բառի մասին ոեւէ կարծիք յայտնելու կառող չէ:

Նախ եւ առաջ կարեւոր է ստուգել թէ բառը իրել աւագիի՞ պէտք է ընդունիլ, թէ ոչ անոր աւելացնել յաջորդ տողի խիճիի

(1) Սեպագրական բնագրի ընթերցումն յառաջ բերած եմ Լէյման-Հաուպորի Corpus-էն, հատոր I. no. 27, էջը 51-52, իսկ թարգմանութիւնը Սէյպէ՛ ըստ վերնոյն: Լէյման-Հաուպոր զեռ չէ փորձած թարգմանել այդ բնագրերը, թարգմանութեան մասին՝ վերջէն:

(2) Joh. Friedrich. Zur Urartäischen Nominal-flexion. Ի Zeitschrift für Assyriologie. Neue Folge. VI (1931), էջը 273-274:

ցեղային ածանցը եւ կարգալ զայն աւագիի խիճիի: Բոլոր խաղիկագէտներ համաձայն են որ — խիճի ածանցը կը կազմէ ընտանեկան, տոհմային եւ ցեղային պատկանելութիւնը, եւ ուրեմն բառին ընկերաբանական ընդլայնմամբ՝ համազօր է ալ-նուականութեան տիպոսին. օրինակ, Մենուանի Իւպուլիի խիճի, Մենուա՛ Իչպուլիի զաւակը կամ ծիրը. կը թուի որ Ագաթան-գեղոսի երկու տեղիքը «Ոսկեօր Ոսկեծիմ գլխ»⁽³⁾ եւ Մեծի Անահտայ տիկնոջ որ «ծնունդ է մեծին արին Սրամաղդայս»⁽⁴⁾ ուղղակի կապ ունին խալդի այս խիճի ածանցին հետ:

Մեր գաւառաբարբառների մէջ ունինք ծին բառի զործածութիւնը հետեւեալ ոճերի մէջ: խօսելով երախաների կամ ձիերի մասին, կը հարցնենք թէ՛ ս'ր տարուան ծինն է, համապատասխան Ագաթանգեղոսի երկրորդ տեղիքին: Մեր լիզուաբաններին թողնելով բառին մասնագիտական քննութիւնը, հարկ կը համարիմ առաջադրելու հետեւեալ կարեւոր վարկածը: Խան տիտղոսը կը թուի ունենալ նոյր-պարսկական ծագում. խան բառը կրնայ սերած լինիլ միւսիան խալդական խիճի ածանցէն: Նոյնիսկ Աւեստական եւ Պահլավիկ սրբազան մատենաների մէջ տիտղոսին հետքն անգամ չկայ. ուրեմն պէտք է եղբակցայնի որ ցարդ աւստուգելի մի ժամանակի եւ հանգամանքների մէջ, հաւանաբար Պարթեւների միջոցաւ Պարսիկներ հայերէն փոխ առած են խիճի տիպոսը խան ձեւով:

Վերագառնալով խնդրոյ առարկայ աւագիի բառին ստուգաբանութեան, Սէյպ⁽⁵⁾ անվերապահօրէն կ'ընդունի աւագիի խիճիի բաղադրեալը: Իր մեկնաբանութեան մէջ Սէյպ համեմատելով զանազան բնագրերի զուգահեռ բանաձեւեր, բառը կը թարգմանէ the sons of, այսինքն աւագիի որդիները: Ինչպէս կը տեսնուի, Սէյպն ալ չի առաջարկէր ոեւէ իմաստ, նոյնիսկ մի ենթադրական նշանակութիւն:

Հարցին արմատական քննութիւնը թողնելով յետագայ մի առիթի, աւագի բառը կը նշանցենմ մեր ազգա՛ստ ստույթեան հետ,

(3) Ագաթ. հատ. 809. ձժԳ. էջ 410:

(4) Ագաթ. հատ. 53. էջ 36:

(5) Sayce. անգլ. էջ 549:

եւ առաքելիսիցն՝ ազատեալեալն հետ: Տեսեալ չազար(6), նաև Փ. Բուզանդ (Գ. Ժա.) ճապա ժողովէր սպարապետն զօրավարն հայոց Վաչէ զազաթախումբ բանակ նաւարարականոյս զօրացն . . . », եւ նման բազմաթիւ տեղիք:

(Գ) bu-ra-ash-ø(?), հայերէն վարդ: իւր-Ուրարտական բուրաշէ բառը կը ներկայացնէ առանձին արժէք ոչ միայն լեզուաբանական, այլ եւ պատմա-քննական տեսակետէ: իւրազգէտ հետազոտողներ դեռ չեն համաձայնած թէ բառն պէտք է ընդունուի ԼՍԻբուրաշէ (LU'bu-ra-a-she) ձեւով իբրեւ գոյական, կառավարիչ կամ վերանսկող նշանակութեամբ, թէ ոչ իբրեւ ԼՍԻբուրաշէ (LU'bu-ra-ash-tu) — կառավարիչ նշանակել իմաստով:

Սէյս(7) իր առաջին ընթերցումներէ մէջ բառը արտագրած է իբրեւ բուրաւ օսւթի, երկու առանձին բառեր, և թարգմանած է, Սս գետի վարեցի արճուհիք: Սակայն Գիւյառ(8) հաւանելով որ բառն էր բաղադրեալ, սրբագրեց Սէյսի թարգմանութիւնը եւ առաջարկեց «Սս նշանակելի կառավարիչ», ընդհանրապէս ընդունուած լինելով որ անցողական բայերի կատարելի Ա. դէմքը կը կազմուի Բի ածանցով: Սէյս(9) անմիջապէս ընդունեց Գիւյառի ուղղումը և բուրաւ օսւ բայը՝ կառավարիչ նշանակել իմաստով մնաց ի զօրու մինչև վերջին ժամանակներս:

Նորագոյն ընթերցողներէն և թարգմանողներէն պէտք է յիշել Նիվ. Մառ և Յ. Օրբելի, որոնք պատերազմէն յետոյ վերաբացին խաղաղութեան ուսմանց նոր շրջանը(10), հրապարակ հանելով Քաւան-

թար(11), Ուղարթէգեան(12), Ղափանցեան(13), Մերեթիլի(14), Մեզանինով(15) եւ այլք: Լէյման-Հաուպ դեռ ըսած չէ իր խօսքը, զոնէ Corpusի ցարդ լոյս տեսած եւ այդ բառը պարունակող արձանագրութեանց մէջ: Մերեթիլի(16) առած է լիակատար պտտիւրը այդ բառի նշանակութեան՝ բնագրային զանազան մէջբերումներով, և առկայ բուրաւ բառը դեռ կը մնայ անուծելի:

Կ'արժէ այստեղ մի քանի խօսք ըսել Մերեթիլի մեկնաբանութեան մասին: Հետեւելով Մերեթիլի արտագրումին, Մերեթիլի բառը յառաջ կը բերէ LU' = Լու որչիչ նախդիրով, այսինքն կը գրէ LU'bu-ra-ash-tu = ԼՍԻբուրաշէ: LU' գաղափարանիշը կը նշանակէ մարդ և բնագրերի մէջ գրեթէ միշտ նախդրուած է իբրեւ որչիչ գոյականներէ և պատմաբաններէ, զուցէ այն պատճառաւ որ բայածը ածանցեալ է պաշտօնատարական (քրօֆէսիօնէլ) յորըմբուսէ: Իբրեւ բառին արմատ նա կ'ընդունի LU'bu-ra = ԼՍԻբուրա: Եթէ ճիշտ է ստորեւ իմ առաւարկած ստուգաբանութիւնը, ուրեմն բառը պէտք է ընդունուի ԼՍԻբուրաշէ նշանով: Մեր գոտական մատենագրութիւնը կը պարունակէ համապատասխան անվիճելի զուգակիւններ: Անցողական բային տէրն է խաղի թագաւորը, օրինակ Սէյս, (Տես վերեւ, N° 45, տող 17, էջ 625), ուր Ար-

(11) Այսարհեղ Քաւանթար. Հ Ս Խ Հ Հնությունների Գաւառնութեան Գործիչի Որոշում. Թիւ 3, (1927), 86երկուս, էջ 46, տող 3: Օձարբղի այդ արձանագրութեան մէջ Ասարհեղ իրաւամբ զուրս բերած է բաւաւանի, ներանցողական բայած և թարգմանած է յենթադրեալ:

(12) Դժբախտաբար ձեռքի տակ չունեմ Աւղարթէգեանի գործը:

(13) Գր. Ղափանցեան. Տեղեկագիր Հ Ս Խ Հ Գիտութեան լեզուի Արվեստի Ինստիտուտի. Թիւ 4, (1930), էջ 91, Ղափանցեան կը քննէ հին ընթերցողների մեկնութիւնք:

(14) M. V. Tseretheli. Die Neuen Haldischen Inschriften König Sardus von Urartu. I. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Zahrg. 1927/28. Phil.-hist. Klasse. A. տող 17, F. տող 19-27, հայլք:

(15) I. Meschchaninov. Khaldovedenie, 1927, Բաղու, ցարդ անհնար եղաւ գտնել Մեզանինովի այդ և այլ կարևոր գործը:

(16) Joh. Friedrich. Cucasica, Herausgegeben von Gerhard Deetjens Fasc. 8. (Separatum), 1931, էջք 148-149:

(6) Չազար Փարպեցի: Ղուկասեան Մատենադարան, 1907, էջ 22, « . . . ելեալ ի յորս գունդէն նախարարացն որդւովքն ազատացն »:

(7) A. H. Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society. XIV. (1882), no. 35, A. տող 7

» » 45 » » 18 հայլն,

(8) Stanislas Guyard. Mélanges d'Assyriologie, II. (1883), էջ 142:

(9) A. H. Sayce. անդր, ըստ վերնոյն, 1888, էջ 13: Այսպէս Սէյս անշուշտ-ցած է որ բուրա կամ բուրաւ իբրեւ գոյական, հաւանաբար կը նշանակէ զկառու, (1888, էջ 34),

(10) N. Y. Marr. I. Orbeli. Առխորդողականայն Էթնոլոգիայի 1916 Փոստ Վ. Կան. Բուսական Գիտութեանց Ակադեմիայի հրատարակութիւն. Լենինգրադ, 1922, V. տողք 20-21:

գիտորին կը գրէ՝ «Իիաուլիսու (Տայքի) քաղաւորը LU'bu-a-sha-a-shu-bi: Բայրը կը թարգմանեմ վարագեցի: Սակայն մեր մատենագրութեան մէջ դռնէ արձանագրուած է վարագիլ բայը, ուրիմն ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, պէտք է թարգմանել վարագաբար խոյոցայ Տայի բաղաւորին վրայ: Յիւրդրիս կը կատարէ զանազան համեմատութիւններ տարբեր քննադրերի նշնիմատտ տողերին, և կը կարծէ որ ԼՈՒԲՈՒՐԱՇՈՒԲԻ կը կազմէ մի զուգահեռ meshni bi 'aldubi, այսինքն անոր բրի հարկաւոր, եւ սակայն կ'աւելցնէ որ երկու ոտերն կը ներկայացնեն տարբեր գործողութիւններ⁽¹⁷⁾: Վերջապէս Յիւրդրիս կ'ենթադրէ նաեւ, զերեւ, asrkai-ցնել, որովհետեւ ցարդ ինչքա բառաւորներն մէջ դուրս եկած է մի բառ որ ներկայացնէ «ստուկ, ծառայ»: Գր. Ղափանցեան եկած էր ճիշտ նոյն եզրակացութեան տարիներ շուրջ:

Արգար Պայազատ⁽¹⁸⁾ բառը կը թարգմանէ բողոված: ,

Ինչպէս ակնարկեցի վերեւ հայ մատենագրութեան բազմաթիւ տեղիք կը թռչին սփռել առատ լոյս խաղաղական այդ ասութեան վրայ: Ինչ կասկած կարող է լինել որ վարագ բառը, ծագած է խաղաղական բնուած արմատէն: ,

Հիւրջման⁽¹⁹⁾ հայ մատենագրութենէն տուած է միմիայն մի քանի տեղիք, օրինակ նա չէ յիշած եղիլէ, Սովհաննէս կաթողիկոս, և Ագաթանգեղոսի⁽²⁰⁾ հետաքրքիր ոճը. «Եւ ընդ անդառն ոսկերացն բուսեալ էր խոզանաբատեւ իբրեւ զմեծամեծ վարագ զանց վարինեաց»:

Բուզանդ և ինքնանցի կուտան վարագ բառի ընկերային նշանակութիւնը զանա-

զան ասպարէզների մէջ՝ ընդգէմ Ագաթանգեղոսի ֆիզիքական նկարագրութեան: Բուզանդ⁽²¹⁾ կը գրէ. «Սակայն Մանուէլ իբրեւ «պետանէր զնոցա գունդն, հանդերձ յարով և գնդան, առիւծաբար վարագօրէն յարձա» «կեալ ի նոցա գունդն խառնեցաւ . . . »: Ինքնանցի⁽²²⁾՝ «Ի սորա ծննդոց աստ ուրիմն առ Արտաշեսիւ թուումը վաղարշակայ ռոմն վարած անուն պատանի լիալ, ալող յորո եղջերուաց և այծեմանց և վարագուց, «զիպածգութեամբ նետից կորովի . . . »:

Ինչպէս մեծ թաղաւորներ գրիթէ անվրէպ դարձած են այդ բայածէր իրենց ռազմական մեծ գործողութիւնների նկարագրութեան մէջ: Ուշագրութեամբ քննելով Corpus⁽²³⁾, ուր ցարդ ի յայտ եկած խաղի արձանագրութիւնք տալի կամ պակաս չափով զետեղուած են ժամանակագրական կարգով, կը տեսնեմ որ բուրաքանի բառը առաջին անգամ հիւստի կուգայ Մեհուարի արձանագրութեան մէջ⁽²⁴⁾, ուրիմն առնուած թ. դարու Ա. կէսին Ն. Բ. այդ բառը արդէն արձանական էր խաղի բառաւորներէն մէջ:

Բառին իմաստը մօտաւորապէս պարզելու համար աւելի բանաւոր է յառաջ բերել մի ամբողջական տեղիք ուր չկայ որեւէ բեկում կամ ձայնանշանի պակաս: Կը վերցնեմ Սարգուր Գ. ի (Մօտ 760-733 Ն. Բ.) սեպագրութիւնը՝ արձանագրուած վանայ բերդի խոռոչներէն մէկին վրայ: Սարգուր Գ. կը գրէ.

— Նուաբի կառուի Նիդիմի

Թրգմ. Եկաւ իմ առջեւ Նիդի

ԼՈՒԳԱԼ ԿՈՒՈՒ ՈՒԵԼԻԿՈՒԼԻ

Սըքայ երբեքն Ուէլիկուլի

(17) Երբ ոճ է զօրավար պատերազմի մէջ թալ գրուող որ թշնամին վարագաբար իր վրայ յարձակի, հոս կը լինի թէ՛ յարձակողի հարկաւոր և թէ՛ գերին: Ինչպէս կը տեսնենք խաղաղանքի կարեւոր մարդ զանազան ճանապարհներով ուղղօրէն մօտեցած է իմաստին, առանց սակայն որոշապէս նշանակելու զայն վարագի հետ (Ճանիթ. Ա. Ս.):

(18) Արգար Պայազատ, Խաղիներն լեզվի բանալին. Զ ՄԻԷ. Պետրաստ, Թերեման, 1935, էջ 59:

(19) H. Hubschmann: Armenische. Grammatik, էջ 244, no. 606:

(20) Ագաթ, Զուգահեռն Մատենադարան, էջ 371 (727):

(21) Փ. Բուզանդ. Ե. 43, վերնտիկ, (1914), էջ 319:

(22) Մ. Ինքնանցի. Ա. 12, (տպ. Մ. Արեւելեան և Ս. Յարութիւնեան 1913, Թիֆլիս), էջ 41-42:

(23) C. F. Lehmann-Haupt: Corpus Inscriptionum Chaldaicarum. Tafel Band. I. (1928), նոյնը II. (1935), նաեւ. Textband, I. և II.:

(24) Նոյն, անդր. Textband, II. (1935), էջ 62-63, no. 32. Տարածի Դաշտի Տրեմոն գիւղի կոթողն է սա, որ զբախտաբար վերածուած է երեք բեկորների: Մի կատարեալ ողբերգութիւն է որ Մեղրագետի ավին զետեղուած Դանիւրայ այդ արձանագրութիւնը ամբողջական է: Երբ Դաշտին միակ կարեւոր բնագիրն է այդ, և կը պարունակէ շահեկան տեղեկութիւն:

— Սուլուեսթիի ԼՌԻՐՈՒՄԵՏՈՒՐԻ
թիվով. (և) ընկաւ ծննդի եւ «վարագրել»
մեծերն արիւն արիւն արիւն արիւն արիւն
անոր եւ ըրի հարկատու:

Այս հատուած պարունակող բնագրին
թարգմանած են Սէյսէն Մինչեւ Նորագոյն
ընթերցողներն:

Ուէլիկուխի⁽²⁵⁾ երկրի թագաւորը Նիդի
գլխաւորելու եկաւ Սարգուրի եւ ընկաւ
անոր ուղիւն: Անհրաժեշտ է այստեղ մի քանի
խօսք ասել սուլուեսթի բայի մասին՝ յաջորդի
նշանակութիւնը պարզաբանելու համար:

Սուլուեսթի կը նշանակուի մեր սողալ բա-
յին հետ, (հմտ. Բուզանդ, Զ. 10, էջ 338.
« . . . Ի հորք անկեալ յոտս եւ ի ձեռս սո-
ղիէ առաջի թագաւորացն . . . » (Տես նաեւ
Յովհ. կաթ., էջ 149): Ունինք նաեւ ժո-
ղովրդական սողոսկել, աւելի ներքոյ կա-
ռուցուածքը նախնական սողել կամ սողալ
(խաղի, Սուլուեսթի) բային:

Ոտքին ինչպէս յետոյ Նիդի Բուզանդի
նկարագրածին պէս սողաց Սարգուրի առ-
ջեւ: Իսկ վերջինս որպէս վարազ, իր որսը
ձնկի բերելէ յետոյ, կարող է պատուտել
զայն եւ կամ անոր կենանքը շնորհել, զայն
զարձնելով հարկատու եւ ծառայի: (Հմտ.
Նորհնացի, Ա. 26 (27) էջ 76):

Մի բազմաբովանդակ եւ իմաստալից բառ
է վարազ՝ հայկ. ազգային աւանդութեան
մէջ, նախ եւ առաջ մինք ունինք վարազ
լեռը⁽²⁶⁾ որի տեղը ցարդ կը փար անստոյգ,
իսկ այժմ կարելի է տեղեկացնել զայն ան-
վրէպ ճշգրտութեամբ:

Մենք ունինք վարազդատ (այստեղ վա-
րազ նախորդին դուրս կուգայ որպէս աս-
տուածութիւն) անուանով թագաւորներ եւ
մեծ նախարարներ: Ունինք վարաժնունի
նախարարութիւն:

Իբրեւ որակական տխրոս՝ վարազ իրենց
անհատական անուան աւելացնելու սովորու-
թիւն ունէին հին Հայոց, Մարաց, Աղուա-
նից եւ Վրաց նախարարական տոհմիկներն
ինչպէս Վարազտիրոց Բագրատունի⁽²⁷⁾, Վա-

րազշապուհ Սմատունի, Վարազվաղան,
Վարազ Տրդատ՝ որպէս իշխանք Աղուա-
նից⁽²⁸⁾, Հայկ. գրաւոր աւանդութեան մի
երկար ցանկ տուած է Հիւրշան⁽²⁹⁾ ՉՍԻ
չափ անուններով, Հարկ չկայ բոլորը թուե-
լու այստեղ, Վերջապէս ունինք նաեւ վա-
րազադի մասանի մի ասուածութիւն Փարպեցու
եւ Մ. Կալանկատուացու մօտ:

Գարեգին Արքիւպ. Յովսէփեանի լուսա-
նկարած խոյաների վրայ կան վարազի
զուխներ՝ քանդակուած հնագոյն հայկա-
կան ճարտարապետական շէնքերի մէջ: Երբ
այս ամենքը կը համեմատեմ վերջերս զետ-
նուած իտալի-Միտանու-Միտանուներին
անձնական կնիքների հետ, կ'զգամ որ ան-
հրաժեշտ է արմատապէս «բարեկարգել»
հին հայոց պատմութիւնը:

Վերջոյ չեալ իւրաքանչիւր ակնարկը կա-
րօտ է մանրամասն եւ փաստացի ըննութեան՝
նորագոյն լուսերով: Միաժամանակ պէտք
է ուսումնասիրել պրօֆ. Աստ. Պաշտարյանի
Հայաստանի (սեպագր. Երզնի) Պատմութիւնը
եւ պրօֆ. Հ. Մանանթոյանի Ֆեոդալիզմը հին
Հայաստանում: Վերջերս ձեռքս ընկաւ մի
բազմաշխատ վետերաններէն պրօֆ. Ստ.
Մալխասեանցի դասախօսութեանց ձեռագ-
րերը Հայոց հին պրակտիկական մասին:
Մալխասեանցի այդ ձեռագիրը կը բովան-
դակէ էապէս ուղիղ բանադրական տե-
սութիւններ, աւելի լաւ կը լինէր ըսել՝
մարդարեւութիւններ: Կը թուի որ 40 տարի
առաջ, մեր մոլեգին սկիզբնախորտիւններ
չըլանին անտողովրդական էին հայ թափան-
ցող գիտականի հայացքներն եւ այդ պատ-
ճառաւ ալ փնցած են անտիպ:

Բիւրտեր ունին բրազ բառը՝ նման
վարազին: Աղծնեաց աշխարհի ազնուա-
կան Բիւրտ ցեղապետների հետ վարազի
որոտրոտութեան ժամանակ անունմէ լսած
եմ զըրդներ՝ որոնք չափազանց լուսաբա-
նող են: Այս գլուխը արդէն բաւական եր-
կարեցաւ: Այժմ առնենք մի բայ:

ՈՐԵԱԿ ՍՍՅՐԱՍՏԱՆԻ

ՄԵՏԱԳԵԱԼ յաջորդով

(25) Ուէլիկուխի երկրի մասին, տեղն ու այլ
սեպագրութիւններն տես, Քալանթար, էջ 22 եւ
յաջորդը: Նաեւ Հափանցեան, պատմականաւ էջերն:

(26) Փ. Բուզանդ. Ե. 43, էջ 318:

(27) Հմտ. Մ. Բորենացի. Բ. 64, էջ 196,
զխոյն վերջին տողը:

(28) Մովսէս Կալանկատուացի. բազմաթիւ
տեղեր:

(29) H. Hubschmann. Armenische Grammatik,
էջ 81, no. 183: